

OVERSPANNEN DEMOCRATIE

Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen

Gijs van Oenen

Boom

© Gijs van Oenen, Amsterdam 2018
© Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren
Verzorging binnenwerk: Steven Boland

ISBN 978 90 2441 965 4 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.bua.nl

Inhoud

Inleiding	9
Het succes van de democratie keert zich tegen zichzelf	12
*	
1.	
De hoge verwachtingen van democratie	21
Emancipatie wordt een taak van instituties	23
Het inoefenen van emancipatie	28
Democratische verwachtingen	32
Democratie en representatie	35
Luisteren naar de nieuwe burger	39
De wil tot weten: onderzoekend en peilend bestuur	43
De professionele en beleidsverantwoordelijke burger	48
De onvrede van de professionele burger	56
Nooit genoeg (van) democratie	59
2.	
De kolonisering van democratie door vreemde machten	65
De historische vervlechting van openbaarheid en markt	68
Openbaarheid tussen leefwereld en systeemwereld	73
Kritiek van de (burgerlijke) openbaarheid: een nieuwe <i>Strukturwandel?</i>	76
Het bombardement van de media	78
De ambigue status van tegenpublieken	83

Transnationale loyaliteiten	87
Neoliberale logica's	91

3.

Populisme	109
Negatieve en positieve openheid	110
Representatie en de symbolische dimensie van de macht	113
Rechts en links populisme	119
De opkomst van het populisme in Nederland	120
Elite en nationale cultuur	123
De sterke leider	129
Rechts populisme en de plaats van de macht	133
Populisme en linkse democratietheorie	140
De linkse democratie van de straat	147

4.

Democratische metaalmoeheid	153
De relatie tussen democratie en publieke interactie	158
De verwerkelijking van de democratie	164
De veranderende relatie tussen publiek en privaat als onderdeel van democratisering	168
De interactieve samenleving	172
Democratische metaalmoeheid	177
Tussen uitval en verzet: de interpassiviteit	186
De moeizame acceptatie van democratische metaalmoeheid	188
Interpassiviteit als protest: de blanco democratische stem	191
De burger is er voor de democratie, niet andersom	196

5.

Algoritmische democratie	201
Een nieuwe vorm van bestuur	203
Het uitpeilen van de burger	206
De zelfluisterende overheid	208
Bestuur en markt worden providers	212
Algoritmen en transparantie	215

Algoritmische democratie	217
Nudging	221
Op de democratische autopilot	226
Democratie als een service	233

*

Noten	241
--------------	-----

Literatuur	250
-------------------	-----

Inleiding

Stel je een politicus voor, van welke partij ook, in een zaaltje waar ook in Nederland. De politicus vraagt op gepassioneerde toon aan haar gehoor: ‘Willen jullie meer, of minder democratie?’ Het kan haast niet missen of het publiek zal roepen: ‘Meer, meer, meer!’ Of dat publiek nu bestaat uit gewone mensen, journalisten, wetenschappers, andere politici, of wie dan ook: iedereen wil meer democratie, betere democratie, echte democratie. Er is tegenwoordig zelfs een heuse stichting voor ‘meer democratie’.¹ Leuzen als ‘Beter naar de burger luisteren!’, ‘Meer democratie!’, ‘Weg uit de achterkamertjes!’ en ‘Transparantie!’ zijn inmiddels bijna retorische aansporingen geworden, zozeer is iedereen het eens over de waarde van democratie en openheid. Democratie is goed, en meer democratie is altijd beter.

Kritiek op democratie horen we natuurlijk ook, maar die houdt bijna altijd kritiek in op tekortkomingen van de huidige democratie. Die moeten worden verholpen, zodat de democratie beter gaat functioneren. Zulke kritiek vinden we vanaf het ontstaan van D66 als democratische beginselpartij een halve eeuw geleden, tot aan de opkomst van het populisme. Dat laatste is in Nederland ingezet met Pim Fortuyn, maar is inmiddels ook als brede beweging te vinden in vele Europese landen en ook in bijvoorbeeld de Verenigde Staten.

We worden al jaren overstroomd met zowel theoretische als praktische voorstellen en initiatieven om de democratie verder te

verbeteren. Zo kennen we bindende referenda, volksinitiatieven, nieuwe partijen, nieuwe bewegingen, de direct gekozen burgemeester, de gekozen minister-president, de directe democratie, het raadgevend referendum, het correctief referendum, burgerpanels, burgerinitiatieven, participatie via sociale media, internetconsultaties en wat niet al. Dit allemaal vanuit de gedachte, bijvoorbeeld vertolkt door de Vlaamse publicist David Van Reybrouck, dat vierjaarlijkse verkiezingen voor een parlement een ‘bizar, archaisch ritueel’ vormen, een achttiende-eeuws fossiel dat ongeschikt is om de volkswil te leren kennen.² Democratie, zou voormalig politicus Wouter Bos zeggen, kan zoveel beter!

Bij dit sentiment speelt ook de overtuiging een rol dat de politiek te ver van de burger af staat; deze ‘kloof’ zou door meer democratie verkleind of zelfs gedicht moeten worden. Misschien wordt verkleining van die kloof zelfs wel als de definitie van democratie beschouwd. Deze overtuiging wordt gevoed door een toenemend wantrouwen ten aanzien van bestaande democratische structuren. Dit hedendaagse wantrouwen gaat verder dan het traditionele wantrouwen ten opzichte van ‘de macht’ dat iedere democratie kenmerkt; het is een structurele achterdocht geworden. Vandaar dat de Franse politieke denker Pierre Rosanvallon in zijn boek *La contre-démocratie* spreekt van een politiek tijdperk van *défiance*, waarin politiek enthousiasme primair de vorm aanneemt van het wantrouwen, uitdagen en ‘tarten’ van politiek gezag.³ Wantrouwen, uitdagen en tarten vormen inderdaad een steeds meer geaccepteerd middel of wapen in het politieke repertoire. De intimiderende taal van Donald Trump tijdens de Amerikaanse verkiezingscampagne dat zijn tegenstandster Hillary Clinton in de gevangenis thuishoort en daar na verloren verkiezingen ook zal belanden, is hier slechts één enkel voorbeeld van, evenals Trumps wantrouwen ten aanzien van zijn eigen rechterlijke macht en inlichtingendiensten, of Geert Wilders’ schamperen over ‘neprechtbank’ en ‘nepparlement’.

Kritiek en achterdocht gaan verder gepaard met boosheid. Dat is bijna een verplicht nummer geworden voor uitdagers van

de gevestigde politieke orde, of wat men daarvoor aanziet. Donald Trump is boos. Zijn achterban – vooral witte mannen – is boos. Wilders is boos. De burger is boos. Waar die boosheid precies uit voortkomt, is moeilijk te achterhalen, zeker omdat de werkelijke oorzaak een heel andere kan zijn dan wat door de boze burgers en politici zelf als oorzaak wordt benoemd. Hoe dan ook: men is verongelijkt en voelt zich tekortgedaan.

Zulke kritiek, onvrede en boosheid, hoe verschillend ook, hebben als gemene deler welbeschouwd juist een hoge verwachting van democratie. Men is ervan overtuigd dat politiek en democratie anders en beter zouden *kunnen* functioneren. Veruit de meeste van de boze en verontwaardigde critici van het functioneren van de democratie zijn geen tegenstanders van de democratie, maar geloven juist heel sterk in de kracht ervan. Ontevreden is men over de uitwerking van het principe van democratie in de politieke praktijk. Die onvrede richt zich met name op wat wordt ervaren als een gebrek aan responsiviteit.⁴ Als burgers maar meer te zeggen hadden, als de elite maar niet zo hardnekkig aan haar privileges en vooroordelen zou vasthouden, als de media ons maar juist zouden voorlichten, als de juiste kranige mensen maar aan de macht zouden zijn, dan zou het democratische systeem ons al het positieve brengen dat we ervan verwachten.

In beginsel is het goed nieuws dat er zo'n sterk, bijna hardnekkig vertrouwen bestaat in democratie. We zouden zeker slechter af zijn wanneer mensen zich massaal zouden afkeren van democratische beginselen, iets wat overigens zeker niet ondenkbaar is. Sterker nog, er zijn de nodige vormen van hendaags democratisch enthousiasme die vatbaar zijn voor autoritaire of totalitaire verleiding, die ook in dit boek aan de orde zullen komen. De grens tussen democratisch en autoritair is al sinds Rousseaus gelijkstelling van democratie aan de volkswil een labiele, en die kwestie is met de opkomst van het populisme zeker weer actueel geworden. En hoewel populisme de democratie inderdaad zou kunnen ondermijnen, is dit niet de

belangrijkste uitdaging waarvoor de democratie zich vandaag de dag ziet gesteld.

Het succes van de democratie keert zich
tegen zichzelf

De democratie wordt niet primair bedreigd door tegenstanders of haters ervan, maar juist door het enthousiasme ervoor, de verwachtingen erover en het succes ervan. Deze stelling vormt de kern van dit boek. Dat lijkt een paradoxaal idee! Waarom zou het enthousiasme voor democratie juist een probleem vormen voor democratie? Maar het wordt nog paradoxaler. Juist ook het gegeven dat democratie vandaag de dag, in ieder geval in ons land, voor het overgrote deel succesvol is gerealiseerd, begint een probleem te vormen. Waar we nu mee worden geconfronteerd is zoets als de prijs van het succes van de democratie. Filosofisch kunnen we dat duiden als dialectiek: ieder proces krijgt op een gegeven moment te maken met de keerzijden van de eigen vooruitgang, het eigen succes. Zoals ieder systeem roept democratie zijn eigen tegenspraken en tegenstellingen op.

Een van de redenen daarvoor ligt in wat de sociologie onvoorziene en onbedoelde gevolgen noemt. Ieder handelen, ook dat van systemen, heeft in principe dergelijke gevolgen. Systemen zullen proberen die gevolgen toch te accommoderen, wat tot toenemende spanning binnen het systeem zal leiden. Dat geldt ook voor democratie. Die spanning heeft zelf weer onvoorziene gevolgen, wat weer tot nieuwe pogingen tot accommodatie leidt enzovoort. Zulke pogingen tot zelfcorrectie van het systeem kunnen succesvol en onproblematisch zijn, maar ook juist ongewenste resultaten tot gevolg hebben en dus onvrede oproepen. Een mooi voorbeeld zien we in de wrovelige discussie over het referendum en de intrekking van de mogelijkheid tot raadgevende referenda. Het vermeende falen van de democratie zou worden gerediceerd door het instellen van referenda,

die echter slecht blijken te werken en daarom weer afgeschaft worden. Welke conclusie door voorstanders van referenda weer wordt gezien als bewijs dat ‘de heersende politiek’ zich juist verzet tegen verdere democratisering.

In een radicalere variant kan het zijn dat de systeemlogica zich tegen zichzelf gaat keren, of in ieder geval in strijd raakt met de belangen en waarden van degenen die in dat systeem betrokken zijn. Een voorbeeld daarvan is de ‘ijzeren behuizing’ waarin de moderniteit volgens Max Weber door haar voortdurende rationalisering is beland. De moderne wereld raakt daardoor ‘onttoverd’: ze toont zich steeds minder toegankelijk voor andere dan rationele benaderingen en verliest daardoor haar magie. Een ander, vergelijkbaar voorbeeld is de ‘dialectiek van de Verlichting’ zoals uiteengezet door Max Horkheimer en Theodor Adorno: de pogingen van de mens om met behulp van technologie de natuur te beheersen en zodoende angst en bijgeloof uit te bannen, leiden uiteindelijk tot een onleefbare wereld waarin de mens juist ondergeschikt raakt aan de technologie, en Verlichting zelf tot een vorm van (bij)geloof wordt.⁵

Het filosofische begrip dialectiek, zoals ook Horkheimer en Adorno dat gebruiken, is hier ook al relevant omdat het mede inhoudt dat ieder object, systeem of begrip verandert in en door zijn ontwikkeling, op niet te voorziene wijze. We kunnen hier in ieder geval het inzicht aan ontlennen dat ook democratie, als begrip en als systeem, steeds aan verandering onderhevig is. We kunnen geen vaste definitie geven van democratie. We kunnen alleen proberen te begrijpen hoe dit fenomeen in en door zijn ontwikkeling is veranderd. En zelfs door die poging tot begrip verandert zijn object weer, de democratie dus in dit geval, zegt de echte dialecticus van democratie. Wanneer we allemaal de democratie beginnen te begrijpen – zoals nu het geval is – blijft de democratie niet wat zij was; zij verandert in en door ons begrip.

Die verandering moeten we dus niet per se begrijpen als een toename aan rationaliteit of intellectualiteit – dan zou D66 een stuk groter zijn dan de PVV. Zulk begrip kan zich ook uiten in

toenemend populisme. Dit ook al omdat populisme, zoals ik zal bespreken, ergens een waarheid van de democratie representeert. Populisme is voor mij een van de – onvoorziene – uitingen van het besef dat het ideaal van democratie bijna is gerealiseerd. Dat roept onvoorzien onbehagen op en brengt nieuwe aspecten van democratie naar voren. Het ideaal van democratie wordt op een nieuwe manier problematisch. Niet dat het ideaal bij nader inzien slecht is. We zijn ‘kamerbreed’ meer dan ooit overtuigd van de positieve waarde ervan. Het probleem is dat de verwerkelijking ervan te veel van ons blijkt te vergen. Maar omdat we het zo belangrijk vinden, blijven we ons ervoor inzetten totdat we erbij neervallen. Juist ons enthousiasme voor de democratie wordt voor onszelf en voor de democratie een probleem. De democratie wordt ons kort gezegd *te veel van het goede*.

Dat is een onorthodox idee! Niet alleen met betrekking tot de publieke discussie, die wordt overheerst door boosheid, kritiek en wantrouwen – met andere woorden dus door de gedachte van ‘te veel van het slechte’ – maar ook in de context van de discussie over democratie in en vanuit de politieke wetenschap. Verreweg de meeste kritische analyses van democratie in de Nederlandse wetenschappelijke kring komen erop neer dat deze meer of minder aanzienlijke tekortkomingen heeft, die nodig moeten worden gerepareerd. Verkenningen van lokale democratie, kansen en dilemma’s van digitale democratie, spanningen in de liberale democratie – dat soort thema’s. ‘Nederland loopt achteraan als het gaat om de institutionele vernieuwing van de lokale democratie’⁶ – dat soort observaties. Verwacht wordt dat de democratie beter en sterker kan en moet worden. Daarnaast zijn er ook analyses die zeggen dat de kritiek overdreven is en dat het wel meevalt met de problemen van de democratie. Dan zou alleen ‘klein onderhoud’ nodig zijn. De Nederlandse democratie, aldus bijvoorbeeld de Amsterdamse politicoloog Tom van der Meer, hoeft niet gereed te worden; ze functioneert uitstekend.⁷

In de internationale politieke filosofie vinden we enerzijds eenzelfde soort schaven aan de democratie, zoals in discussies

over deliberatieve democratie in het voetspoor van Jürgen Habermas, of over distributieve rechtvaardigheid in het voetspoor van John Rawls. Soms gaat het om licht bijshaven, soms om grover schaaftwerk, zoals bij degenen die menen dat de democratische systemen zoals ze thans functioneren bij lange na niet voldoen aan de normatieve maatstaven die zulke theorieën formuleren. Anderzijds zijn er de nodige radicale opvattingen – bijvoorbeeld bij Chantal Mouffe, Claude Lefort en Jacques Rancière – die inhouden dat echte democratie principieel op gespannen voet staat met iedere gevestigde institutionele orde en dus altijd een vorm van aanvechting van die orde of verzet ertegen impliceert.⁸ Maar geen van deze auteurs meent dat democratie bovenal lijdt aan haar eigen succes.

In afwijking van deze gangbare standpunten is het mijn opvatting dat het belangrijkste probleem van de democratie juist is dat zij het goed doet, hoge verwachtingen wekt en door velen onderschreven wordt. Het is fijn dat zij het goed doet, begrijpelijk dat zij hoge verwachtingen wekt, en terecht dat zij door velen onderschreven wordt. Daarover geen misverstand. Maar het zijn juist ook de redenen waarom de democratie *overspannen* raakt – zij wordt het slachtoffer niet van desinteresse of manipulatie, maar juist van grote inzet, hoge verwachtingen en ambitieuze beloftes. Net als de economie kan ook de democratie oververhit raken. Wanneer de hooggespannen democratische verwachtingen en de ver opgevoerde democratische betrokkenheid en verantwoordelijkheid ons te veel van het goede worden, raakt de democratie overspannen.

Die algemene gedachte zal ik in dit boek verder toelichten en uitwerken. Ik zal haar opsplitsen in vijf onderdelen, die ieder een specifiek problematisch gevolg van het succes van democratie thematiseren. Ze krijgen in het boek elk een eigen hoofdstuk.

Ten eerste lijken we van democratie nooit genoeg te krijgen. Burger en overheid vinden elkaar tegenwoordig in de verwachting van een steeds grotere responsiviteit van democratische instituties en van een ‘actieve’ opstelling van de burger. Bei-

de hebben hiervan hoge verwachtingen. Maar waarom eigenlijk? Waarom denken we dat democratie zo'n geschikt middel is om problemen op te lossen? En als het dat in het verleden al was, waarom denken we dat democratie nog steeds zo'n hoog probleemoplossend vermogen heeft? Zulke hooggespannen verwachtingen creëren zo hun eigen problemen. Hoe hoger de verwachting, hoe sneller en groter de teleurstelling. Maar misschien is het ook wel zo dat de eis en de verwachting van meer en betere democratie tegenwoordig een mantra zijn geworden, die we uitspreken als een soort bezweringsformule, of omdat we weten dat politieke instituties en gezagsdragers hier bijzonder gevoelig voor zijn.

Ten tweede zijn er ook buiten de democratie gelegen omstandigheden waardoor die hoge verwachtingen gefrustreerd kunnen raken. De belangrijkste frustrator is hier het neoliberalisme, dat zowel de samenleving als het private leven op de leest van de markt beoogt te schoeien. Dat verkleint aan de ene kant de ruimte voor democratische vormgeving van instituties en praktijken, omdat in feite de marktverhoudingen dominant zijn. Aan de andere kant verleidt het mensen om zichzelf als marktactor te zien en hun eigen praktijken vanuit een marktoptiek vorm te gaan geven, waardoor zij als het ware hun eigen democratische ruiten gaan ingooien. Toch is de openbaarheid, als cruciale mogelijkheidsvoorwaarde voor democratie, altijd noodzakelijkerwijs verbonden geweest met de economie, omdat zij zich anders niet onafhankelijk kan opstellen ten opzichte van staat of familie- en clanverbanden. Daarom is het in de verhouding tussen openbaarheid en markt zoeken naar een immer precair evenwicht.

Naast het neoliberalisme zijn er nog meer hedendaagse factoren die invloed uitoefenen op de openbaarheid en haar betekenis voor democratie, of zelfs dreigen deze te 'koloniseren'. Ik bespreek hier in het bijzonder de rol van de media, het ontstaan van 'tegenpublieken', die een ongemakkelijke positie innemen in de publieke sfeer en de discussies die daarin worden gevoerd, en de invloed van transnationalisering.

Ten derde raken democratische verwachtingen tegenwoordig snel geassocieerd met vormen van populisme. En hoewel populisme in zekere zin de kern van democratie is – het ‘echte’ volk aan de macht, of het volk ‘echt’ aan de macht – blijkt dit ideaal in de praktijk veelal problematisch en verkeerd begrepen. Niet zelden leidt het tot autoritair bestuur door een sterke leider, zoals Erdoğan in Turkije en Trump in de Verenigde Staten (en wie weet Wilders in Nederland). In Nederland is de opkomst van het populisme duidelijk verbonden met de opkomst van Pim Fortuyn, en daarmee met verhitte discussies over multiculturalisme en integratie. Zijn die ‘projecten’ mislukt en zo ja, is dat de schuld van een elite die zijn politieke en sociale plichten heeft verzaakt? Voorstellingen en illusies die in de discussie over de staat van de democratie een belangrijke rol spelen, komen in het populisme op een uitvergroete en vaak confronterende manier naar boven. Dat is leerzaam voor de democratie. Tegelijk leidt dit ‘letterlijk nemen’ van democratische aanspraken tot een onvermogen en een onwil om de symbolische en representatieve dimensie van democratie te appreciëren. Democratie moet hier en nu zijn pretenties waarmaken – anders pleegt het verraad aan de gewone man en aan zichzelf.

Hoewel populisme meestal aan de rechterkant van het politieke spectrum wordt gesitueerd – voor zover hedendaagse politiek nog op zo’n spectrum valt te plaatsen – bestaan er ook opvattingen en praktijken die we als links populisme kunnen aanduiden. Om te beginnen gaat het dan om radicale democratietheorieën van diverse snit, die menen dat alleen praktijken die de gevestigde orde frontaal aanvallen het verdienen om onder de noemer ‘democratie’ te worden geschaard. Ook daaruit spreekt in feite een bijna grenzeloos vertrouwen in de vermogens van zowel politiek als burger. Maar daarnaast is de aanduiding ‘links populisme’ mijns inziens ook goed van toepassing op wat zich de afgelopen jaren heeft aangespeeld ‘op straat’: bewegingen die zich uiten in demonstraties, bezettingen, protesten en manifestaties, zoals Occupy, Indignados en Podemos. Hier is niet de

theorie maar de daad aan het woord, hoewel in de daden wel degelijk veel van de principes van de radicale democratietheorie zijn te herkennen, met name het principe van pluraliteit, dat zowel de kracht als de zwakte vormt van dit soort bewegingen.

Ten vierde zijn niet alleen de verwachtingen die wij van democratie hebben problematisch, maar ook de verwachtingen die democratie heeft van ons. Daarmee bedoel ik dat democratisch leven hoge eisen stelt aan burgers. Door onze democratische betrokkenheid worden wij burgers medeverantwoordelijk voor hoe de politiek de samenleving wil organiseren – succesvol of onsuccesvol. We worden als burger, zoals de bestuurskunde dat noemt, ‘coproducenten van beleid.’ De kloof tussen burger en politiek is tegenwoordig niet te groot, maar juist te klein. Het verlangen om bij alle besluitvorming in de politiek democratisch betrokken te zijn, leidt tot wat ik ‘democratische metaalmoetheid’ noem. De last van de medeverantwoordelijkheid voor de inrichting van de samenleving wordt ons burgers langzamerhand te zwaar. Dit is een nieuw probleem, dat zich nog niet eerder in de geschiedenis heeft voorgedaan. En zich ook niet eerder voor kón doen, omdat het voortvloeit uit de democratische en emancipatorische ontwikkelingen van de afgelopen pakweg vijftig jaar. Het is een onbedoeld en onvoorzien gevolg daarvan. Maar het is wel het belangrijkste probleem waarmee de democratie zoals wij die kennen nu en in de nabije toekomst te maken heeft.

En ten vijfde is er de wijze waarop de overheid reageert op de manier waarmee de burgers met democratie omgaan. Waar de burgers sterke interactieve verlangens koesteren – permanent bij het bestuur betrokken willen zijn – maar beginnen te lijden aan democratische metaalmoetheid, is het aan de overheid om die verwachtingen van de burger zo goed mogelijk te proberen waar te nemen. ‘Waarnemen’ in dubbele zin: zij peilt als waarnemer die verwachtingen en neemt vervolgens de burger waar in de zin dat zij namens hem handelt. Dit lijkt natuurlijk op het klassieke democratische proces, maar toch met belangrijke verschillen. De overheid anticipeert als het ware op de democratische ‘in-

put' van de (democratisch overbelaste) burger; zij doet dat niet alleen door 'naar de burger te luisteren', maar vooral ook met veel modernere methoden zoals peilingen en algoritmische bewerkingen van grootschalige databases. Vervolgens probeert zij ook maatregelen te nemen die zo veel mogelijk recht doen aan de heel gedifferentieerde uitkomsten van deze sonderingen. We krijgen dus de merkwaardige figuur dat sterke democratische verlangens uiteindelijk juist leiden tot een overheid (en op min of meer analoge wijze een bedrijfsleven) die deze verlangens voor en namens ons gaat peilen, invullen en vervullen. Niet uit cynisme of arrogantie, zoals ontevreden burgers snel concluderen, maar juist uit een gevoel van verplichting aan onze democratische verlangens. De meest hardnekkige problemen ontstaan meestal uit goede bedoelingen – in dat opzicht zou je de analyse in dit boek *tragisch* kunnen noemen.